

*Васильєв В. В.,**здобувач кафедри цивільного права № 2**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

МОЖЛИВІСТЬ ВІДШКОДУВАННЯ (КОМПЕНСАЦІЇ) МОРАЛЬНОЇ (НЕМАЙНОВОЇ) ШКОДИ ОСОБИ, ЯКА ПОТЕРПІЛА ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню можливості відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України. Зроблено висновок про пряме зазначення у законодавстві вказівки на презумпцію такого способу захисту.

Ключові слова: моральна шкода, фізична особа, потерпілий, кримінальне правопорушення, державний бюджет України, держава.

Постановка проблеми. Визнання на законодавчому рівні права на відшкодування (компенсацію) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення підняло вітчизняне законодавство на якісно новий рівень, що відповідає світовим і європейським стандартам. Зазначене базується і на конституційному положенні про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави [1].

Держава, в особі її органів, закріпила за собою обов'язок забезпечення прав і свобод людини, що дає можливість, у разі їх порушення, невизнання або оспорування, звернутися до суду з метою їх захисту, у тому числі шляхом компенсації моральної (немайнової) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (ст. 55, 64 Конституції України, ст. 15, 16 Цивільного кодексу України) [1; 2; 3].

Щорічно десятки тисяч людей в Україні стають жертвами кримінальних правопорушень. Тому основним законним інтересом громадян є реалізація права на відшкодування (компенсацію) заподіяної шкоди, в тому числі моральної (немайнової). Проте норми чинного законодавства прямо не закріплюють права фізичної особи, що потерпіла від кримінального правопорушення, на відшкодування моральної (немайнової) шкоди за рахунок Державного бюджету (ст. 1177, 1207 Цивільного кодексу України, ст. 127 Кримінального процесуального кодексу України) [2; 4]. Хоча зазначені норми і не заперечують існування такої можливості. Можливо, відповідь на це питання та на безліч інших надасть спеціальний закон, до якого відсилає Цивільний кодекс України (надалі – ЦК України) у ст. 1177, 1207 [2], але наразі його не існує. Тим більше, не існує чи не достатньо повно визначено, в яких випадках та в якому порядку має відшкодуватись (компенсуватись) шкода фізичній особі, завдана кримінальним правопорушенням за рахунок Державного бюджету України.

Отже, правова регламентація даного інституту потребує окремого дослідження, тому що його відсутність нерідко пов'язана з низкою важко вирішуваних проблем не тільки в теорії цивільного права, а і юридичній та судовій практиці.

Стан розробленості проблеми. Враховуючи загальні досягнення юридичної науки, в тому числі результати дослі-

джень таких вітчизняних та зарубіжних цивілістів, фахівців інших галузей правової науки, як: С. С. Алексєєва, Д. В. Боброва, В. В. Владимірової, Г. Г. Горшенкова, М. І. Гошовського, О. В. Дзери, А. Ф. Зелінського, З. З. Зінатуліна, О. С. Іоффе, В. Є. Квашиса, М. І. Коржанського, О. О. Красавчикова, О. П. Кучинської, Н. С. Малєїна, М. Н. Малєїної, В. П. Маслова, В. М. Савицького, А. А. Собчака, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченко, К. К. Ячкова, А. М. Эрделєвського тощо, ми виходимо з того, що їх дослідження зводяться до аналізу загальних положень, а не окремих аспектів. Проблеми, пов'язані з відсутністю правової регламентації відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України, роблять не тільки актуальним, а і нагальними дослідження у цій сфері.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства визначити можливість відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України для подальшого формулювання можливих випадків та порядку відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, завданої кримінальним правопорушенням за рахунок Державного бюджету України.

Виклад основного матеріалу. Виходячи із зазначеної мети цієї роботи, вважаємо за необхідне перш за все дослідити та проаналізувати норми українського законодавства щодо можливості встановлення на законодавчому рівні відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України.

Новий Кримінальний процесуальний кодекс України (надалі КПК України) [4] запроваджує центром протидії злочинності та розвитку кримінальної юстиції концепцію «відновлюючого правосуддя». На підтвердження цього у ст. 2, 8, 127 КПК України [4] законодавець закріпив положення щодо захисту приватних прав та інтересів окремих осіб, яким кримінальним правопорушенням (злочин) заподіяно матеріальної та/або моральної шкоди, та визначив зміст і спрямованість діяльності держави. Таким чином, діяльність держави в особі правоохоронних органів щодо протидії злочинності не вичерпується розкриттям кримінальних правопорушень та притягненням до відповідальності порушників, але і полягає у зобов'язанні захисту прав та інтересів осіб, які постраждали від кримінального правопорушення в інший спосіб. Першочергове значення у цьому сенсі є відшкодування (компенсація) шкоди, завданої конкретним кримінальним правопорушенням на користь його жертви (потерпілої особи). Звичайно, що потерпіла особа сподівається на покарання винної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин) щодо неї, але перш за все прагне до відновлення становища (як матеріальної, так і нематеріальної сфери її життєдіяльності), яке існувало до такого порушення.

Якої б сфери життєдіяльності потерпілої фізичної особи не стосувалось кримінальне правопорушення, яке вчинено щодо неї, очевидно, що особа зазнає не тільки фізичного болю, страждань та/або матеріальних збитків, а і душевних страждань. І чому ж тоді має відшкодовуватись (компенсуватись) у певних випадках тільки фізична та майнова шкода фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України?

Важливість компенсації моральної шкоди свідчить про захист прав особистості, що має позитивний вплив на психічний стан потерпілої особи, вселяє віру в справедливість, якщо право залишає без захисту моральні переживання, то це додатково травмує психіку особи, яка зазнала моральних або фізичних страждань в результаті порушень її прав [5, с. 71]. Необхідність компенсації моральної шкоди обґрунтовується тим, що без неї порушень особистого немайнового права часто буде залишатися без свого роду санкції, що призведе до послаблень правового захисту особистості [6, с. 256]. Завдяки юридичному закріпленню права на відшкодування моральної (немайнової) шкоди досягається мета зменшень несправедливих наслідків порушень особистих немайнових благ людини, що підкреслює цінність прав кожного окремого індивіда та є свідченням визнання шанобливого ставлення держави до людини [7].

Такий висновок є цілком логічним, оскільки сучасний розвиток світової спільноти визначає проблему дотримання прав і свобод людини однією з найактуальніших. Право на компенсацію моральної шкоди є одним із найважливіших прав людини, яке дозволяє компенсувати втрати, яких вона зазнала в результаті кримінального правопорушення, та являє собою дієве знаряддя захисту, про що свідчить низка міжнародних нормативно-правових актів, які визначають людину найвищою цінністю суспільства, а відповідне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичного правопорядку у країні. Так, преамбула до Загальної Декларації прав людини [8] закріплює положення, за яким визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру. Преамбула до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права проголошує, що всі права людини впливають із властивої людській особі гідності [9].

Конституція України закріпила на національному рівні ці основні ідеї, згідно з якими людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (ст. 3) [1]. Саме закріплення за державою обов'язку забезпечення прав і свобод людини дає можливість, у випадку порушення останніх, звернутися до суду з метою їх захисту та відновлення, а також за компенсацією шкоди, завданої таким порушенням (ст. 55, 64 Конституції України). У зв'язку з цим набуває особливої актуальності створення дієвого механізму реалізації прав і свобод людини, одним із яких є право на компенсацію моральної (немайнової) шкоди, яка потерпіла від кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України.

Отже, право на компенсацію моральної шкоди, прямо передбачене Конституцією України, є однією з гарантій захисту інших прав і свобод та знайшло своє юридичне закріплення у значній кількості інших законодавчих актів. Серед них слід окремо зазначити ЦК України, який не лише зберіг зазначений спосіб захисту цивільних особистих прав, а й збагатив інститут компенсації моральної (немайнової) шкоди новими нормами. Стаття 1177 ЦК України також у загальних рисах передбачає відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України. При цьому зазначена норма матеріального права встановлює спеціальні обставини, наявність яких є необхідними для її реалізації, а саме: 1) заподіяння кримінальним правопорушенням шкоди (при цьому не визначає саме якої майнової, фізичної чи моральної); 2) заподіяння шкоди лише фізичній особі; 3) у випадках та порядку, передбачених законом (спеціальним законом, який має бути прийнято згодом).

Так само і ст. 1207 ЦК України покладає на державу обов'язок відшкодувати потерпілим шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину (в останньому випадку особам, які визнані потерпілими внаслідок смерті загиблої особи ст. 1200 ЦК України), за наступних обставин: 1) заподіяння кримінальним правопорушенням (злочином) саме фізичної шкоди; 2) заподіяння фізичної шкоди лише фізичній особі; 3) не встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, або ж вона є неплатоспроможною. Однак умови та порядок відшкодування такої шкоди потерпілому названі норми цивільного права не передбачають, відсилають до окремого закону, якого ще до сьогодні не прийнято.

Слід наголосити на тому, що низкою міжнародно-правових актів підтверджується необхідність запровадження відшкодування моральної (немайнової) шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, власне, державою. Це – Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою [10]; Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів [11]; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи R (85) 11 державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу [12]; Директива Ради Європейського Союзу про компенсацію жертвам злочинів [13, с. 130] та інші акти. Необхідно відзначити, що під впливом названих міжнародно-правових актів в Україні було підготовлено і подано до Верховної Ради України декілька законопроектів про умови та порядок відшкодування (компенсацію) державою (за рахунок Державного бюджету України) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілим (фізичним особам), але, на жаль, жоден з них не був схвалений у якості закону. Тому цей спосіб відшкодування шкоди потерпілому залишається поки що без реалізації. Зрозуміло, що основною причиною цього є економіко-фінансове становище в Україні, яке потребує істотного зміцнення. Але це не виправдання для фізичних осіб, потерпілих від кримінальних правопорушень.

Найважливішим завданням держави, що прагне називатися правовою, є реальне забезпечення прав і свобод кожної особи, використовуючи усі можливі засоби державного впливу, оскільки функціонування правової держави обумовлюється саме задоволенням інтересів та потреб її громадян [7]. Тому моральна (нематеріальна) шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, повинна компенсуватись йому за рахунок Державного бюджету України. Саме так має будуватись дієвий механізм відповідальності держави перед людиною у сфері гарантування її прав і свобод. Так буде забезпечено високий рівень захисту прав та свобод людини.

Отже, держава повинна взяти на себе відповідальність перед особою за порушення її прав, незалежно від обставин, які призводять до завдання шкоди особистим немайновим благам фізичної особи. Наведене обумовлює статус держави як відповідального суб'єкта у відносинах «держава-людина», яка зобов'язана відшкодувати шкоду та усунути недоліки, допущені під час здійснення своїх функцій незалежно від причин: прогалини в законодавстві, неналежне виконан-

ня своїх службових обов'язків працівниками або помилки в їх підборі й розстановці чи недостатнє матеріальне забезпечення [14].

Обов'язковість компенсації заподіяної фізичній особі моральної шкоди неодноразово підкреслювалася вищими судовими інстанціями, що сформулювали керівні роз'яснення по найбільш складних і важливих питаннях, які виникають при розгляді й вирішенні справ цієї категорії. Про це йдеться і в роз'ясненнях, що містяться в п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року [15], згідно з якими спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються у випадках, коли право на її відшкодування безпосередньо передбачено нормами Конституції або випливає з її положень. Як ми зазначили, зобов'язання держави щодо відшкодування (компенсації) моральної шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету, прямо випливає із положень Конституції України і відповідно є важливою гарантією захисту прав і свобод громадян.

Висновок. Отже, відшкодування (компенсація) моральної шкоди є важливим способом захисту прав і свобод людини. Особа, яка потерпіла від злочину, потребує реальної допомоги, дієвого сприяння в захисті її прав. Держава повністю взяла на себе зобов'язання щодо підтримання правопорядку та забезпечення безпеки, тому усунення наслідків кримінальних правопорушень, у тому числі шляхом відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди, також повинно стати завданням держави, тому що її правоохоронні органи виявилися не в змозі розкрити кримінальне правопорушення або встановити злочинця (порушника).

Тому запровадження права на компенсацію моральної (немайнової) шкоди за рахунок Державного бюджету України потерпілій особі від кримінального правопорушення важко переоцінити. Юридичне закріплення цього права людини є показником поваги держави до честі та гідності кожної людини, свідченням того, що людина є дійсно найвищою соціальною цінністю в державі, що вона захищає права людини, а у разі порушень гарантує їх оновлення, у тому числі й шляхом застосування державного впливу. Водночас закріплення на законодавчому рівні права на відшкодування (компенсацію) моральної шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України сприяє формуванню у кожної людини відчуття впевненості у тому, що її права, свободи та інтереси знаходяться під постійним захистом від будь-яких порушень, усвідомленню своєї цінності для суспільства та держави, що вказує на становлення України як правової та демократичної держави.

У такому сенсі необхідно внести ряд змін до чинного цивільного законодавства та кримінально-процесуального законодавства, зокрема прямо вказати на презумпцію відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди, завданої потерпілому (фізичній особі) внаслідок будь-якого кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених спеціальним законом, та негайно Верховній Раді України розглянути і прийняти відповідний законодавчий акт. Встановлення презумпції заподіяння моральної шкоди потерпілому за всіма категоріями злочинів дозволить припустити наявність моральної шкоди, тим самим позбавить позивача від необхідності доведення факту її заподіяння. Пропонована нами презумпція моральної шкоди

не припускає компенсації конкретної суми. Розмір компенсації моральної шкоди повинен відповідати моральним і фізичним стражданням.

Література:

1. Конституція України: закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. – Редакція від 15.05.2014.
2. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Редакція від 04.03.2015.
3. Рішення Конституційного Суду України від 25.12.97 р. N 9-зп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS97009.html.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. – Редакція від 10.04.2015.
5. Хміль Т. Д. Види порушень, які виникають у сфері приватного життя фізичної особи / Т. Д. Хміль // Наше право. – 2010. – № 4. – Ч. 1. – С. 68-72.
6. Посикалюк О. О. Загальне особисте немайнове право («allgemeine Persönlichkeitsrecht») за німецьким цивільним правом / О. О. Посикалюк // Право України. – 2010. – № 3. – С. 253-259.
7. Селезень С. В. Значення та юридичне забезпечення права людини на компенсацію моральної шкоди / С. В. Селезень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravnuk.info/fomum-pr/2053-znachennya-ta-yuridichne-zabezpechennya-prava-lyudini-na-kompensaciyu-moralnoi-shkodi.html>.
8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
10. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою від 29.11.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
11. Європейська конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 № ETS N 116 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU83302.html.
12. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи R (85) 11 державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу від 28.06.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_127.
13. Сенаторов М. Права потерпілого від злочину: міжнародні стандарти та вітчизняний шлях / М. Сенаторов // Право України. – 2006. – № 5. – С. 130-133.
14. Шумило М. Є. Про принципи відповідальності держави перед особою у кримінальному судочинстві / М. Є. Шумило // Часопис Нац. ун-ту «Острозька академія»: Серія «Право». – 2010. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/12516/%CC>.
15. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>. – Редакція від 27.02.2009.

Васильев В. В. Возможность возмещения (компенсации) морального (неимущественного) вреда лицу, которое потерпело от уголовного правонарушения за счет Государственного бюджета Украины

Аннотация. Статья посвящена исследованию возможности возмещения (компенсации) морального (неимущественного) вреда физический лицу, которое потерпело от криминального правонарушения за счет Государственного бюджета Украины. Сделан вывод о прямом обозначении в законодательстве указания на презумпцию такого способа защиты.

Ключевые слова: моральный вред, физическое лицо, потерпевший, уголовное преступление, Государственный бюджет Украины, государство.

Vasyljev V. The possibility of reimbursement (compensation) moral (non-proprietary) damage to a person who suffered from the criminal offense by the State Budget of Ukraine

Summary. The article investigates the possibility of reimbursement (compensation) moral (non-proprietary)

damage to a person who suffered from the criminal offense by the State Budget of Ukraine. It is concluded that the direct designation in the legislation specifying the presumption of this method of protection.

Key words: moral damage, individual, victim, criminal offense, state budget of Ukraine, state.